

Çağatayca Bir Hayvan Adı Üzerine Etimolojik Bir Deneme

Fezzi Çimen*

Özet

Bu makalede Molla Muhammed Timur'un *Āsāru'l-Īmāmiye* adlı Çağatayca *Kelile ve Dimne* Tercümesinde yer alan daha önce başka bir kaynakta bu şekliyle tesadüf etmediğimiz bir hayvan adının okunuşu, anlamı ve kökeni tartışılmıştır.

El yazma nüshada “*قفاچاناق*” şeklinde yazılan birleşik kelimenin muhtemel okunuş biçimleri olan “kafaçanak” ve “fakaçanak” şekilleri üzerinde ayrı ayrı durulmuş; fonetik ve anlam uyumu bakımından kelimenin sözlüklerde “fakaçanak” biçimiyle yer almasının daha isabetli olacağı kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kaplumbağa, fakaçanak, bakaçanak, baka, Çağatay Türkçesi, etimoloji.

An Etymological Essay on an Animal's Name in Chagatai Turkish

Abstract

This article analyzes an animal's name from Molla Muhammad Timur's Chagatai translation of *Kalila wa Dimnah*, and discusses its pronunciation, meaning and origin. The word in question was not encountered in this form in other sources before. The word appears in the manuscript as “*قفاچاناق*”. From the perspective of phonetics and the meaning of the word, the article discusses possible readings as “kafaçanak” and “fakaçanak,” and concludes that the word should take its place in dictionaries as “fakaçanak”.

Keywords: Turtle, fakaçanak, bakaçanak, baka, Chagatai Turkish, etymology.

* Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, fcimen@fsm.edu.tr

Giriş

Dil tarihi içinde farklı amaçlar doğrultusunda değişik türde birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler bir konuya/temaya hasredilebileceği gibi birden fazla konu veya mesleği ihtiva eden eserler de olabilmektedir. Tıptan astronomiye, edebiyattan dini ilimlere, mantıktan kelama, sözlükten gramere, mesailden efsaneye vb. dil tarihimiz bu şekilde oluşturulmuş kıymetli eserlerle doludur. Hangi amaç doğrultusunda kaleme alınmış olursa olsun hangi konuyu işlerse işlesin bu eserlerin her biri Türkçe'nin ifade şekillerini, kelime kadrosunu, söz varlığını ve gramer kategorilerini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bu açıdan herhangi bir eser içinde geçen her kelime ayrı ayrı önemlidir. Bu kelimeler bazen bir gramer kategorisinin varlığını ispat eden müstesna bir örnek, bazen bildiğimiz bir kelimenin başka eserlerde kullanılmayan sinonimi, vülgarize şekli, müteradifi; bazen de daha önce hiçbir eserde veya sözlükte geçmeyen yeni bir kelime/şekil olabilmektedir. Özellikle son durumda olan yani daha önce başka eserlerde geçmeyen bir kelimenin tespiti, tahkiki ve etimolojisi sözlükcülük ve gramer çalışmaları için çok değerli katkılardır. Bu bağlamda mahalli kelimelerin sık sık kullanıldığı, ağız özelliklerini ihtiva eden birçok eser, bize bu hususta pek çok örnek sunar. Bu makalede bu eserler sınıfı içinde yer alan Çağatayca Kelile ve Dimne tercümesinde geçen -daha önce başka bir eserde bu şekliyle tesadüf etmediğimiz- bir hayvan ismi üzerinde durulacaktır. Çalışmamıza geçmeden söz konusu eser ve müellifi hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Molla Muhammed Timur ve *Āṣāru'l-Īmāmiye* (Çağatayca Kelile ve Dimne Tercümesi) Adlı Eseri

Āṣāru'l-Īmāmiye Molla Muhammed Timur¹ tarafından 1131/1718-19 tarihinde Kaşgar'da Kaşifi'nin *Envâr-ı Süheylî* metnine dayanarak Farsça'dan Doğu Türkçesi'ne yapılmış *Kelile ve Dimne* çevirisidir.

Müellif Molla Muhammed Timur ile eserini takdim ettiği Muhammed İmam Beg'in kimliği belirsizdir; 17. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş ve 18. yüzyılın başlarında Kaşgar'da yaşamıştır diyebiliriz. Tespit edebildiğimiz kararıyla Molla Muhammed Timur'un iki eseri vardır; bunlardan biri bu çalışmaya konu olan *Āṣāru'l-Īmāmiye*, diğeri *Ahlāk-ı Muhsinî* 'dir.

Molla Muhammed Timur'un *Āṣāru'l-Īmāmiye* ve *Ahlāk-ı Muhsinî* 'den başka telif-tercüme eserleri olması da muhtemeldir. Hayatı hakkındaki bilgiler bu eserler buldukça netlik kazanacaktır. *Āṣāru'l-Īmāmiye*'nin yapmış olduğumuz araştırmalarda altı nüshasını tespit edebildik. Bunlardan biri Hollanda Lei-

1 Hayatı ve diğer eserleri için bkz. Feyzi Çimen, Molla Muhammed Timur'un *Āṣāru'l-Īmāmiye* (Çağatayca Kelile ve Dimne Tercümesi) Adlı Eseri- Metin, Notlar, Dizin-Sözlük, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, [Yayımlanmamış Doktora Tezi]* İstanbul, 2015.; s. 18-36.

den Üniversitesi Kütüphanesi no 6269'da; diğerleri Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Rayhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Bölümünde P11307; P5807; P7451; P10203 katalog numaralarıyla kayıtlıdır. Tespit edilen bu altı nüshanın sadece ikisinin eksiksiz, okunaklı dijital resimlerine ulaşabildiğimizden değerlendirmelerimizi söz konusu bu nüshalara dayandıracamız.

Bu çalışmaya konu olan hayvan adı standart bir imlayla Leiden nüshasında geçmektedir. Bu nüsha Kaşifi'nin özgün eserine sadık kalınarak 14 bölümde kaleme alınmıştır. Nüsha 324 varak olup sayfa boyutları 225x125 mm ile 270x180 mm arasında değişmektedir. Metinde 10217 madde başı olabilecek kelime kadrosu vardır ve bunlar toplamda 156613 defa kullanılmıştır.

1. bapta 28, 2. bapta 10, 3. bapta 6, 4. bapta 13, 5. bapta 3, 6. bapta 3, 7. bapta 2, 8. bapta 8, 9. bapta 5, 10. bapta 33, 11. bapta 5, 12. bapta 3, 13. bapta 2, 14. bapta 3 olmak üzere toplam 94 hikâye anlatılmaktadır. *Āsāru'l-İmāmiyye* zengin şiiirlerle süslenmiş ve Çağatav Türkçesi ile yazılmış mensur bir metindir.

Makalemize konu olan “*قماجات*” kelimesi eser içinde aşağı yukarı aynı imla biçimiyle 84 defa geçmektedir. Kelimenin nüsha içinde geçtiği 84 ayrı varak ve satır numarası şöyledir:

57a-11, 12; 57b-1, 5, 8, 11, 12; 58a-5; 72a-4, 7, 15; 72b-2, 9; 73a-2, 7, 13; 73b-1, 5; 121a-14; 123b-15; 124a-10, 11; 124b-2, 10; 132a-5, 14; 134a-3; 134b-15; 135a-2, 4, 9; 135b-5, 9; 136a-2, 5, 11, 13; 136b-1, 10; 137a-3, 8, 9, 14; 178b-3; 180a-14; 180b-1, 12; 181a-15; 183a-9; 183b-4, 14; 184a-2, 4, 6; 184b-2, 7; 185a-4, 5, 6, 10, 15; 185b-15; 186a-5; 186b-4, 8, 9; 187b-1, 8, 10, 12; 188a-4, 6, 12; 188b-5, 12, 15; 189a-7, 9; 189b-13; 190a-9, 11; 190b-8, 13; 194b-4.²

Burada söz konusu kelimenin geçtiği bir hikâyeyi zikretmek yerinde olacaktır.

...Meger sen ol façaçanağ ve çayan kışşa eşitmediñ mü Şir aydı (12) neçük irken ol **Hikāyet**: Dimne aydı bir façaçanağ birle bir çayan aralarında dostluğ bar irdi (13) ve aşinalıq ülfeti ber-çarār.

Beyt

İrtedin aḥşamğaça bir birlerige ḥāl-res

Kiçedin tañ atğunça ara- (14) yetişiben hem-nefes

Vaqtā ikilerige zārüretī vākī^c bolup sefer ihtiyār kıldılar (15) ve yol üzere bir uluğ üstünge uçradılar ve çayan andın ötmekni beğāyet müşkil körüp [57b] (1) nihāyetī ğamlık bolup endiḥsege qaldı irse façaçanağ aydı ne bā^c iḥsdin saña bu ğuşşa ve endūh yetti (2) ve köñlüñdin şād u ḥurremlık ketti. Çayan aydı ey birāder bu sudın ötmekniñ endiḥsesi (3) meni ḥayret

2 *Āsāru'l-İmāmiyye*, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, 6269, Leiden, Hollanda.

girdābıǵa salıp durur ‘aqlım anıñ ‘ilācıdın ‘āciz qalıp durur ne mundın
(4) öterge kuvvetim ne sendin ayrılurǵa t̄aqtatım bar.

Beyt

Sen barur-sin men qalur-men bī-sebeb

Sendin ayru (5) qalmaǵım kārī ‘aceb

Faqaçanaq aydı hıç ğam yemegil uçamnı kime kılıp seni aña alur-men ve seni (6) yetkürmeyin necāt sāhilıǵa çıkarıp salur-men, sen dik yārını müşkillik birle qolǵa keltürüp (7) ve āsānlıq birle qoldın ipermek hayf durur.

Qıta

Barça mālınıñ şarf etip yārī

Satıp alǵıl ki satmaǵıl (8) hergiz

Pes faqaçanaq çayannı uçasıǵa aldı ve sīnesini suǵa saldı su üzüp barur (9) çayan aña nış ura başladı ve qatıǵ uçasıǵa nış tikeniniñ āvāzı aña eşitildi (10) irse ol suvāl kıldı kim ey bed-hareket bu ne şurfedür kim men işitür-men ve ne iş durur kim (11) kılır-sin. Faqaçanaqqa hayāl birle cevāb berdi kim nışim nīzesini vücūduñ quyaqıǵa sançıp baqıp (12) āzmāyış kılır-men. Faqaçanaq munı eşitti irse açığı keldi ve aydı ey bī-mürüvvet men cānımnı (13) seniñ üçün hañar girdābıǵa salıp seniñ hafvluq vücūduñı uçam kimesige alıp (14) bu sudın ötkerür-men, henüz minnet-dār bolmay āşınalıq haqqın saklamay bārī nış urmaǵıñǵa (15) sebeb nedür, bā-vücūdī kim özünge ma‘lüm durur seniñ nışiñdin maña hıç zarar [58a] (1) yetmes taş dik teremge te’şir itmes.

Beyt

Aǵritur öz cānını ilgide her hūy-dürüst

Ursa ol nādānlıqıdın(2) qahr birle taşqa müşt

Çayan aydı bu işdin bī-ihtiyārdur-men ve tab‘ım anı taqāzā kılır kim (3) her nemersege bī-ihtiyār ve bī-ibā nış urgey-men hūh dostnıñ uçasıǵa hūh düşmenniñ (4) sīnesige.

Qıta

Her kişide ki bar yaman ‘ādet

İhtiyār etmeyin bolur şadır

Nışni urǵusı çayan taşqa

(5) Gerçi te’şiriǵa imes qadır

Faqaçanaq aydı hükemā sözleri rāst iken ve aytıp durur kim (6) hasīs kişini perveriş kılamak öz āb-ı rüyın töküp işi ser-riştesin bütürmek kerek bolur.

(9) **Қиғ'а**

Tofraqğa tökmegiñ zer ü ziver dirig imes

Ammā dirigdur kim yamanlarğa yaşsılık

Ve büzürgler (8) aytıpdurlar kim her kişi aşl ve nesebsiz irür ümîd-mend andın naşıbsiz irür çünkim yaşsılık (9) kılmağanlar yamanlık kılmayın dünyādın ötmek bülend lañfelerğa harāmdur.

Қиғ'а

Hıç vaqtı hüb imes (10) bed-aşllarğa terbiyet

Ni üçün saqlar kişi qoyını içide marnı

Perverışde ney-i şeker dik bolmağay açığ dıraht

(11) Gül üzelmes ol kimerse kim tartıpdur hārını³

Söz konusu kelime Taşkent nüshasında 26 defa geçmektedir. Bu 26 yerin varak ve satır numaraları şöyledir:

89b-11, 12; 90a-2, 13; 90b-7; 106a-5, 8; 106b-1, 3, 10; 107a-3, 7, 14; 107b-2, 7; 158a-4; 170a-11; 170b-8, 10, 14; 171a-6, 7; 181a-5; 224b-15; 226b-6.⁴

Ancak Taşkent nüshasında Lieden nüshasından farklı olarak kelime “

” olmak üzere iki türlü yazılmıştır. Bu yazımlardan “” şekli 24 defa (90a-2, 13; 90b-7; 106a-5, 8; 106b-1, 3, 10; 107a-3, 7, 14; 107b-2, 7; 158a-4; 170a-11; 170b-8, 10, 14; 171a-6, 7; 181a-5; 224b-15; 226b-6); “” biçimi ise 2 (89b-11, 12) defa geçmektedir.

Tercüme kaynağı olan Farsça metin ile hikâyedeki bağlam ve cümlenin gelişinden söz konusu kelimenin “kaplumbağa” anlamında bir kelime olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte iki kelimedenden oluşan birleşik şekilli bu kelimenin bütün olarak okunuşu bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Kelimenin ikinci kısmı olan “çanak” biçimi açıkken birinci kısımdaki kelime müphemdir.

” şeklindeki imlânın birinci kısmı, çalıştığımız nüshada iki türlü okunmaya müsaittir. Birinci ihtimal kelimedede kullanılan üç noktanın ikisi birinci harfe; biri, ikinci harfe ait olma olasılığıdır. İkinci ihtimal ise birinci durumun tam tersi üç noktanın biri ilk harfe; ikisi ikinci harfe ait olma olasılığıdır. Bu ihtimaller neticesinde “kafaçanak” veya “fakaçanak” şeklinde iki türlü okunuş söz konusudur. İki okuma şekli de Türkçe'nin yapısına ve kelime türetme özelliğine

3 A.g.e.

4 Kelile ve Dimne, Özbekistan Fenler Akademisi, Ebu Rayhan Birünî Şarkşinaslık Enstitüsü, Yazma Eserler Bölümü, P11307, Taşkent, Özbekistan.

uygundur. Hangi okunuş biçiminin daha uygun olduğuna karar vermek için söz konusu iki okunuş biçimi üzerinde ayrı ayrı durmak yerinde olacaktır.

Kafaçanak: İlk defa kaplumbağa görüldüğünde nazara daha çok kaplumbağanın kabuğu ve kafası çarpmaktadır. Kafa ve çanak, kelimeleri bağlaçsız biçimde “el ayak” örneğinde olduğu gibi birlikte kullanılması Türkçe açısından bir mahsur teşkil etmemektedir. Bu kullanım anlam olarak da uygundur. Kaplumbağanın çanağa benzetilmesi de tabiidir. Kafa kelimesiyle kaplumbağanın bütününün kast edilmesi bir ad aktarması olarak düşünülebilir. Nitekim kaplumbağa kelimesi Eski Türkçe’de “kaplu baka” şeklindedir ki bu “kafaçanak” okuyuşunun mümkün olabileceğine dair delil gibi görünmektedir. Diğer ihtimal üzerinde düşünmeden bu karinelerle hüküm vermek uygun olmayacaktır.

Fakaçanak: Fakaçanak şeklinde bir okuma tercihi, gramer yapısı ve etimojik olarak mümkün olabilir mi? Bu ihtimal ilk bakışta zayıf görünüyor; fakat Clau-son Sözlüğünde⁵ baka maddesinde bir müteradif kullanım olarak yer alan “bakaçanak” kaydı ile Taşkent nüshasında yer alan “bakaçanak” ifadesi bizi bu ihtimal üzerinde daha çok düşünmeye sevk ediyor.

Kelimenin eğer “fakaçanak” şeklinde okunduğunu kabul edersek “fakaçanak” ne demektir? Yapısı ve istikakı nasıldır? Kelimenin kökeni hangi dile aittir? gibi sorulara mukni cevap bulmak durumundayız. Bunun için kelimeyi oluşturan iki unsurun yani “faka” ve “çanak” kelimesinin üzerinde ayrı ayrı durmak isabetli olacaktır. “Faka” Eski Türkçe döneminden beri kullanılan ve günümüzde birçok Türk lehçesinde kullanılmaya devam eden “baka” kelimesinin fonetik değişikliğe uğramış şekli olamaz mı? Kanaatimizce bütün bu soruların cevabı Türkçede yaygın bir fonetik değişim olan b>f denklığında çözülüyor. b>f değişimi Doğu Türkçesinde ve *Kelile ve Dimne*’de yaygın bir fonetik vakadır.

bat->fat-; bütker->fütker; bütün>fütün; but>fut; ip>if; örneklerinde olduğu gibi. “Baka” kelimesi birçok Türk lehçesinde farklı ses değişikliğine uğramış biçimleriyle kullanılmaktadır. Mesela “baka” kelimesi Karaçay Türkçesinde “maka”, Küerik Türkçesinde “maga”, Yeni Uygur Türkçesinde “paka” Türkmen-çe “bâgâ” şeklinde kullanımları mevcuttur.

Dolayısıyla hece başında b>f değişikliği neticesinde “baka” kelimesinin “faka” şekline dönüşmesi mümkün gözükmektedir. Eski Türkçe döneminden beri kullanılan ve etimolojik sözlüklerde Türkçe kaydıyla yer alan ve kurbağa anlamına gelen “baka” kelimesi b>f değişimine uğrayarak “faka” şekline dönerek

5 Gerhard Clau-son, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Clarendon Press. 1972 s.357.; Bakaçanak Sevortyan sözlüğünde de geçmektedir. Bkz. E. V. Sevortyan, Etimologičeskiy slovar Turkskih yazıkov: opşetyurkskie mejtyurkskie osnovi na bukvı “B, Akademiya Nauk SSSR, Moskova, 1978.; s. 41.

“fakaçanak” biçimini oluşturmuş olması çok yüksek ihtimal olarak karşımızda duruyor. “Çanak” kısmı zaten taş, toprak, ağaç veya metalden yapılmış yayvan, çukurca kap anlamıyla Eski Türkçe döneminden beri kullanılan Türkçe menşeli bir kelimedir. Bu şekilde iki Türkçe kelimenin bağlaçsız bir araya gelmesiyle oluşan “fakaçanak” kelimesi “çanak biçiminde; çanak gibi kurbağa” anlamına gelmektedir. Bu okuyuş tercihi fonetik izah bakımından da daha uygun gözük-
mektedir. “Fakaçanak” okuyuşunu teyit eden bir diğer husus ise kaplumbağa kelimesinin diğer Türk Lehçelerinde aldığı şekillerdir. Söz gelimi kaplumbağa kelimesi Özbek Türkçesinde “taşbaka”, Uygur Türkçesinde taşpaka, Kazakça “tasbaka”, Kırgızca “münüz baka”, Kumukça “kapkaçlıbaka” biçimiyle kullanılmaktadır. Aynı kelime Türkiye Türkçesi ağızlarında “tekneli bağa”,⁶ “tosbağa” şeklinde kullanımı bu ihtimali teyit eden bir diğer delildir.

Sonuç olarak yazma eserde “*قفاچاناق*” şeklinde yazılan ve daha önce bu şekliyle başka bir eserde tesadüf etmediğimiz mezkûr kelimenin “fakaçanak” şeklinde okunup kaplumbağa anlamıyla sözlüklere girmesinin anlam ve fonetik izah bakımından daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Bundan dolayı “fakaçanak” kelimesinin “bakaçanak”, “taşbaka”, taşpaka, “tasbaka”, “münüz baka”, “kapkaçlıbaka” “tekneli bağa”, “tosbağa” okunuşlarının müteradifi olarak sözlüklerde yer alması uygun olacaktır. Ayrıca bu çalışmanın bir sonucu olarak “*قفاچاناق*” kelimesinin muhtemel okunuşlarından biri olan “kafaçanak” okunuşu da bir müsavi okuyuş ihtimali olmaktan çıkmaktadır.

6 Eren Hasan, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 1999.; s. 209.

Kaynakça

Āşāru'l-Īmāmiye, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü, 6269, Leiden, Hollanda.

Clauson, Gerhard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press, 1972.

Çimen, Feyzi, “Molla Muhammed Timur’un *Āşāru'l-Īmāmiye* (Çağatayca Kelile ve Dimne Tercümesi) Adlı Eseri- Metin, Notlar, Dizin-Sözlük”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Eckmann, Janos, Çağatayca el kitabı, çev. Günay Karaağaç, Ankara, Akçağ Yayınları, 2005.

Efe, “Kürşat, Tarihi Türk Lehçelerinde Hayvan İsimleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Erbay, Fatih, “W. Radloff’un “Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy” Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.

Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, Bizim Büro Basım Evi, 1999.

Ferdinand, D. Lessing, v.d., *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1960.

Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

Güler, Kemal, “Kamusu’l-Muhit Tercümesi’ndeki Türkçe Hayvan İsimleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1988.

Kaçalin, S. Mustafa, *Nevayi’nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar El-lugatu’neva’iyye ve’l-istişadatu’l-cağata’iyye: giriş-metin-dizinler-ıpkıbaşı*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Kelile ve Dimne, Özbekistan Fenler Akademisi, Ebu Rayhan Birünî Şarkşinaslık Enstitüsü, Yazma Eserler Bölümü, P11307, Taşkent, Özbekistan.

Nişanyan, Sevan, *Sözlerin Soyağacı*, İstanbul, Adam Yayınları, 2003.

Räsänen, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 1969.

Sevortyan, E. V., *Etimologičeskiy slovar Turkskih yazıkov: opşetyurkskie mejtyurkskie osnovi na bukvi*, Moskova, B, Akademiya Nauk SSSR, 1978.

Süleyman, Efendi-i Buharî, *Lügat-ı Çağatay ve Türk-i Osmani*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1298.

Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı*, İstanbul, Si-murg Yayınları, 2002.